

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ГНУЧКОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Стаття присвячена дослідженню сутності гнучкості підприємства. На основі систематизації та аналізу наявних в економічній літературі трактувань «гнучкості підприємства» виділено три підходи в еволюції розуміння даного поняття, а саме: виробничо-технологічний, економічний і ринковий. Грунтуючись на узагальненні понятійно-категоріального апарату виділені базові складові гнучкості підприємства як категорії.

Ключові слова: гнучкість підприємства, адаптація підприємства, еволюція гнучкості підприємства.

O. V. SHATILOVA

SHEE "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

EVOLUTION OF VIEWS ABOUT NATURE OF THE COMPANY'S FLEXIBILITY

The actual problem of the company flexibility are considered and summarized in the following article. The aim of the research is generalize and systematize existing views and approaches as to company flexibility nature conception. It begins with a review of the historical perspectives of company flexibility. On the basis of economic literature studying the existing company flexibility conceptualizations and definition are provided and overviewed. The three approaches as to company flexibility conception that based upon the analysis and systematization have been distinguished. That are technological and production approach, economic approach and market approach. The category "company flexibility" key component based on the conception generalized are picked out.

Key words: company flexibility, company adaptation, company flexibility evolution.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток будь-якого підприємства в ринковій економіці значною мірою залежить від тих змін, що відбуваються в його оточенні. В умовах посиленого динамізму зовнішнього середовища перед багатьма підприємствами постає необхідність у стратегічній орієнтації та своєчасному впровадженні перетворень. Формування стратегії в умовах турбулентного середовища вже не може спиратися на традиційні «жорсткі» концепції. Умови середовища можуть призвести до ситуації, коли досягнення заданої мети буде недоцільним або неможливим за умови використання передбачених методів. Ця турбулентність вимагає прорахунку різних перспектив для організації, різних стилів керівництва та зміни старої парадигми створення моделі бізнесу, успадкованої від попередньої індустріальної епохи, на нову, засновану на принципі гнучкості, тобто здатності до динамічної зміни основних моделей та стратегій бізнесу у відповідності до змін оточення. Гнучкість у даному випадку розглядається не як вміння виходити з вже існуючої кризи, а як постійна готовність до передбачення та пристосування до глибоких, малопомітних змін, які можуть в решті-решт становити загрозу для існування основного бізнесу підприємства і на думку багатьох фахівців, відіграє все більшу роль у визначенні конкурентних переваг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В економічній літературі, починаючи з 80-х років минулого століття, все більше авторів у своїх працях наголошують на важливості застосування принципу гнучкості в організації та управлінні підприємствами. Суттєвий вклад у розробку наукових засад розвитку гнучкості підприємства внесли такі вчені, як І. Ансофф, М. Х. Блехерман, А. П. Градов, Ю. П. Коробецький, Є. С. Пуховський, В. Н. Самочкін, Р. Л. Сатановський та ін. У працях цих вчених подаються визначення основних понять, формуються й обґрунтовуються методичні принципи оцінки й аналізу гнучкого розвитку підприємств. Проте, слід зазначити, що здатність до гнучкої реакції підприємства на зміни у зовнішньому середовищі в реальному масштабі часу ще й досі відноситься до недостатньо досліджених та вивчених проблем. Для характеристики цієї здатності в літературі найчастіше використовуються такі поняття, як «гнучкість» та «адаптація», які нерідко використовуються як синоніми.

Адаптація до зовнішнього середовища є головною умовою виживання підприємства у конкурентному середовищі, оскільки означає прагнення до відповідності підприємства і його оточення. Процес пристосування підприємства до зовнішнього середовища, або його адаптація, охоплює впливи стратегічного характеру, які покращують відносини підприємства з його оточенням.

Пристосованість підприємства до змін умов навколишнього середовища характеризується валентністю, ступінь якої залежить від його потенціалу. Низька валентність характеризує здатність долати лише обмежені зміни факторів. Відповідно до сучасної моделі управління підприємство повинно постійно адаптуватися до зовнішніх змін, тобто дотримуватися принципу динамічної рівноваги, що є передумовою його подальшого розвитку. А основою розвитку й функціонування виробничої системи є збереження в процесі взаємодії з середовищем значень суттєвих показників в заданих обмеженнях через пристосування (адаптацію).

Гнучкість підприємства більшістю дослідників розглядається як складова його адаптивності, що характеризує здатність виробничо-управлінської системи до адаптації за змінюваних умов функціонування з

мінімальними втратами та/ або з незначною втратою продуктивності. Отже, у загальному випадку, гнучкість можна розглядати як здатність системи чи об'єкта ефективно адаптуватися до зовнішнього середовища.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний рівень опрацювання дослідження гнучкості підприємства, деякі аспекти цієї актуальної проблеми ще й досі лишаються невивченими. В першу чергу це зумовлено зміною змістовних характеристик розуміння «гнучкості підприємства», відсутністю систематизації існуючих поглядів щодо трактування гнучкості, а також фрагментарністю досліджень того, або іншого аспекту гнучкості підприємства.

Постановка завдання. У зв'язку з цим, основною метою даного дослідження є узагальнення та систематизація існуючих поглядів і підходів щодо розуміння сутності гнучкості підприємства.

Для цього поставлено такі завдання: розглянути різні тлумачення поняття «гнучкість»; узагальнити існуючі підходи до розуміння гнучкості різними науковцями; виділити основні складові гнучкості, як категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія появи терміну «гнучкість» в теорії і практиці менеджменту пов'язана перш за все з усвідомленням необхідності розвитку цієї характеристики стосовно виробничих систем. Вперше даний термін знайшов широке використання у зв'язку з розробленням концепції гнучкого автоматизованого виробництва й створення гнучких виробничих систем (ГВС). Однак, слід зазначити, що передумовами появи теорії гнучкого виробництва була ще промислова революція початку ХХ ст., коли з'явилися підприємства, які виробляли машини за допомогою машин, коли «відбувалася революція як у видобутку вугілля та заліза, так і в обробленні металів, у транспортній справі... тоді машинне виробництво набуло тієї еластичності, тієї здатності до швидкого, стрибкоподібного розширення, межі якої окреслюються лише сировиною та ринком збуту» [1, с. 107].

У науковій літературі проблема гнучкості підприємства, зокрема машинобудівного, найчастіше ототожнюється з проблемою гнучкого автоматизованого виробництва. Це не випадково, оскільки споживна вартість товару, який користується попитом, перш за все залежить від здатності устаткування забезпечувати ту розмаїтість якісних його характеристик, що будуть оплачені споживачами, а, отже, забезпечити збереження капіталу підприємства у відтворювальному циклі.

При дослідженні концепції гнучкості більшість вчених виходить з того, що пошук варіанта організації виробництва, який характеризується економічною гнучкістю, зводиться до вибору оптимальної концентрації виробництва однорідної продукції, процесів, предметів праці, функцій управління за критерієм мінімуму витрат живої й уречевленої праці. Сформульоване положення служить теоретичною основою концепції гнучкості підприємства.

Гнучке виробництво, на думку В. Васильєва, радикально змінює традиційні, вироблені сторіччями підходи до організації виробництва. Сутність концепції гнучкого автоматизованого виробництва у даному випадку полягає в тому, що вона дозволяє цілком інтегрувати весь виробничий цикл від ідеї до випуску готової продукції, шляхом автоматизації всього комплексу технологічних процесів і управління на базі електронно-обчислювальних машин та сучасних досягнень в електроніці й приладобудуванні, причому як в одиничному, серійному, так і масовому виробництвах [2, с.21]. При цьому, головною кваліфікаційною ознакою, що визначає гнучкість як самого підприємства, так і його виробничих підрозділів є рівень автоматизації технологічного процесу. Слід зазначити, що такий підхід був характерний для 80-х років ХХ століття, коли в СРСР була прийнята науково-технічна програма щодо широкого впровадження промислових роботів і гнучких автоматизованих виробництв на період 1986–1990 рр., що була підпрограмою цільової комплексної програми «Праця» [3].

Тобто на етапі промислового виробництва, «гнучкість» розглядається як здатність до переналадження, зміни своїх параметрів за визначених обмежень. Гнучкість підприємства проявляється в його реакції на різні обмеження. Вони бувають: бюджетні, законодавчі, технічні, технологічні, людські, часові тощо. Відповідно до цього, алгоритм поведінки підприємства може бути таким: або пристосуватися до цього обмеження, або переорієнтувати діяльність так, щоб не враховувати ці обмеження.

На сучасному етапі вимоги та змістовні характеристики «гнучкості підприємства» змінюються. В першу чергу еволюція розуміння «гнучкості підприємства» обумовлена становленням конкурентних відносин ринкової економіки та застосування концепції стратегічного управління з урахуванням динамічних змін внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства. Акцент уваги з дослідження гнучкості виробничого потенціалу був змінений на дослідження ринкової гнучкості підприємства.

На основі систематизації та аналізу наявних в економічній літературі трактувань «гнучкості підприємства» нами було виділено три підходи в еволюції розуміння даного поняття, а саме: виробничо-технологічний, економічний і ринковий (рис. 1).

До науковців, які досліджували гнучкість з позицій виробничо-технологічного підходу належить більшість вітчизняних авторів, які до першої половини минулого століття розглядали поняття гнучкості з позиції забезпечення гнучкості виробничого потенціалу, приділяючи увагу технічній та технологічній гнучкості, лишаючи поза увагою проблему розробки нової продукції [4–8].

У складі гнучкості виробничого потенціалу, як зазначають В. Авдеєнко та В. Котлов, мають знайти своє відображення як особливості всіх його елементів, так і системні характеристики. Відповідно до цього

автори виділяють структурну, організаційну та економічну гнучкість виробничого потенціалу підприємства [4, с. 5]. Структурна гнучкість виробничого потенціалу означає здатність його елементів змінювати свою внутрішню структуру та властивості компонентів, з яких вона складається, тобто можливість їх самовдосконалення без змін його загальної структури. Організаційна гнучкість виробничого потенціалу визначається рухомістю зв'язків між його елементами, їх здатністю до взаємозамінності та інтеграції.

Основними напрямками забезпечення гнучкого виробництва, на думку А.В. Проскуракова є: гнучкість проектування, гнучкість технологій, гнучкість логістики та гнучкість психології учасників виробництва [7, с. 60]. Основні ідеї даного підходу багато в чому є подібними до таких концепцій японського менеджменту, як «Кайзен», «ощадливе виробництво», виробництво «точно в строк».

Розглядаючи гнучкість в технологічному аспекті В. Васильєв та Т.Садовська розрізняють жорстку, переналагоджувану і гнучку технології, а також розрізняють два види гнучкості: тактичну і стратегічну [2, с. 38]. Критерієм тактичної гнучкості є час, необхідний для переходу на випуск нових виробів, критерієм стратегічної гнучкості виступає величина нових капіталовкладень та обсяги реконструкції.

З позицій економічного підходу, гнучкість розглядається як складова економічної стратегії підприємства і трактується, як здатність систем до множинної зміни номенклатури продукції, що виготовляється за умов збереження основного технологічного обладнання [8, 9].

Гнучкість виробництва розглядається через дослідження життєвих циклів попиту, технології і товарів. Залежно від кон'юнктури ринку, на думку А. П. Градова, на підприємстві формуються різні рівні мінливості технології: стабільна, плідна і мінлива [9, с.402].

Оскільки темпи науково-технічного прогресу постійно зростають, усе більшого поширення набуває мінлива технологія. Причому все частіше у виробництві одночасно перебувають вироби, що виготовляються на основі різних технологій і перебувають на різних фазах життєвого циклу, як самих товарів, так і попиту на них. Все призводить до об'єктивної необхідності нарощувати гнучкість виробничої системи.

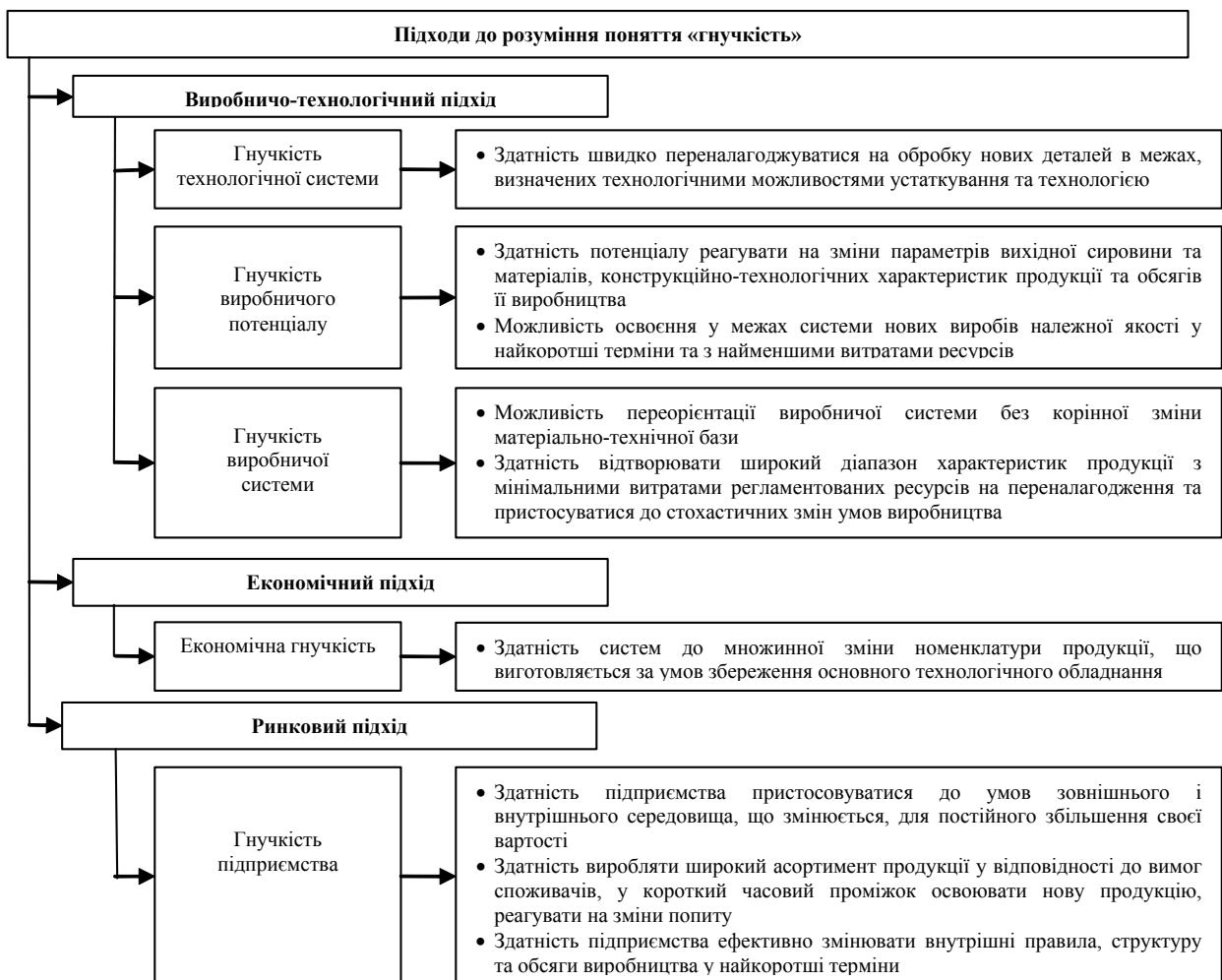

Рис. 1. Еволюція розуміння поняття «гнучкість» (джерело: складено автором на основі [4–12])

Закордонні спеціалісти підходили до визначення гнучкості з ринкової позиції, тобто спроможності підприємства до швидкої реакції на зміни попиту в асортименті та дизайні виробів з мінімальними втратами

часу та ресурсів, створюючи при цьому споживацьку цінність та збільшуючи свою вартість [10–12].

У забезпеченні гнучкості, окрім функції виробництва, наголошується на важливості функції розробки та проектування нової продукції. Ступінь гнучкості у даному випадку пропонується вимірювати через затрати часу на виробництво та розробку нової продукції. Зокрема, В.Стівенсон виділяє наступні джерела скорочення затрат часу: час планування стратегії та вибору тактики (зміна виробничих потужностей, впровадження нових технологій тощо); час на розробку виробу (послуги); час виробництва; час переходу до нового виду продукції [10].

На сьогоднішній день, поняття гнучкості розглядається у більш широкому розумінні. Так, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» гнучкість розглядається як здатність уміло і швидко пристосовуватися в різних обставинах, пов'язаних з автоматичним переналадженням обладнання відповідно до мінливих потреб виробництва [13, с. 187]. Закордонні словники термін «flexible» (гнучкий) тлумачать, як здатність адаптуватися до ситуацій, що швидко змінюються, легко керований, що піддається впливові [14]. Згідно Оксфордського словника «Бізнес та менеджмент», гнучкість (операційна гнучкість) – здатність операційної системи адаптуватися та реагувати на зміни у зовнішньому середовищі. Гнучкість має два виміри: швидкість реалізації змін та величина певної зміни в організації. Гнучкість проявляється в пропонуванні нової продукції, широкому асортименті виробництва [15, с. 223]. Детальна інформація, що ілюструє різні тлумачення поняття «гнучкість» представлена у табл. 1.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття «гнучкість»

Автор	Визначення
В.Н. Самочкін [7, с. 14]	Гнучкість – це можливість переорієнтації виробничої системи без корінної зміни матеріально-технічної бази
А. П. Градов [6, с.402]	Гнучкість – легка, тобто без особливих зусиль, зміна того чи іншого стану системи. Тому можливість, наприклад, швидкої зміни об'єктів виробництва, що досягається за будь-яку ціну з погляду витрат ресурсів не може визнаватися гнучкістю. Отже, гнучкість, як економічна категорія, повинна відбивати здатність системи до ефективної адаптації.
І. Ю. Єрфорт [16, с. 5]	Гнучкість підприємства – це здатність підприємства пристосовуватися до умов зовнішнього та внутрішнього середовища, що змінюється для постійного збільшення своєї вартості
В.Н. Васильєв, Т.Г. Садовская [2, с. 133]	Гнучке виробництво – виробництво, яке за короткий проміжок часу і при мінімальних втратах, на тому самому обладнанні. Не перериваючи виробничий процес по мірі необхідності, дозволяє переходити на виробництво нової продукції довільної номенклатури у межах технічних можливостей та технологічного призначення обладнання.
В.Н. Авдеєнко, В.А. Котлов [4, с. 5]	Гнучкість виробничого потенціалу – здатність потенціалу реагувати на зміни параметрів вихідної сировини та матеріалів, конструкційно-технологічних характеристик продукції та обсягів її виробництва.
А.В. Проскураков [6, с. 65]	Гнучкість виробничого потенціалу – здатність переходити з одного працездатного функціонального стану в інший при мінімальних витратах з метою виконання чергового завдання або нової функції.
Н.Є. Мазалов [17, с. 5]	Гнучкість – здатність виробничої системи ефективно реагувати на ситуацію, що постійно змінюється, зберігаючи при цьому стабільний поелементний склад.
М.Х. Блехерман [5, с. 19]	Гнучкість - здатність виробничої системи адаптуватися до змін умов функціонування з мінімальними втратами та без втрати, або з незначною втратою продуктивності.
А.І. Анчишкін [8, с. 191]	Економічна гнучкість – здатність систем до множинної зміни номенклатури продукції, що виготовляється за умов збереження основного технологічного обладнання.
В. Стівенсон [10, с. 48]	Гнучкість – здатність швидко адаптуватися до змін в обсязі попиту, в асортименті та дизайні виробів; гнучкість одним з головних факторів забезпечення конкурентоспроможності підприємства.
Т. Хілл [12, с. 315]	Гнучкість – здатність виробляти широкий асортимент продукції у відповідності до вимог споживачів, у короткий часовий проміжок освоювати нову продукцію, реагувати на сезонні зміни попиту.
Д.Хізер, Б. Рендер [11, с. 35]	Гнучкість – здатність організації реагувати на попит з мінімальними втратами часу та ресурсів, створюючи споживацьку цінність.

Підсумовуючи та узагальнюючи різні підходи щодо трактування «гнучкості підприємства», ми можемо виділити наступні основні складові гнучкості, як категорії, а саме:

- широта діапазону різноманітних функціональних станів, яких система може дискретно набувати в межах своїх можливостей;
- час, необхідний для змін основних параметрів системи з метою забезпечення її ефективного функціонування в новому стані;
- витрати, пов'язані з формуванням та підтримкою належного рівня гнучкості системи.

Слід зазначити, що зміни цих характеристик впливають на ступінь гнучкості в протилежних напрямках і можуть суперечити одна одній. Так, розширення діапазону функціональних станів забезпечує зростання ступеня гнучкості системи, тоді як з іншого боку воно пов'язане, як правило, зі значним

зростанням витрат. Цілеспрямовані дії щодо скорочення часу переходу системи або об'єкта до нового стану можуть звужити діапазон можливих функціональних станів. При цьому скорочення часу збільшить ступінь гнучкості, а звуження діапазону можливих станів знизить значення цього показника.

Проаналізувавши відповідність ступеня гнучкості характеру зовнішнього середовища, можна визначити ділянки ефективного та неефективного функціонування систем з різним ступенем гнучкості.

Так, коли зовнішнє середовище функціонування можна охарактеризувати як просте та стабільне (тобто з невеликою кількістю факторів, стан яких протягом тривалого часу лишається незмінним), то доцільно за таких умов буде швидше жорстка, ніж гнучка система. Навпаки, система з високим рівнем гнучкості найбільш відповідає умовам складного, динамічного середовища.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити узагальнення, що на сучасному етапі вимоги та змістовні характеристики «гнучкості підприємства» змінюються. Акцент уваги з дослідження гнучкості виробничого потенціалу був змінений на дослідження ринкової гнучкості підприємства. На основі аналізу та систематизації наявних в економічній літературі трактувань «гнучкості підприємства» виділено три підходи в еволюції розумінні даного поняття, а саме: виробничо-технологічний, економічний та ринковий. Серед перспективних напрямів подальших досліджень можна виділити детальне вивчення різновидів гнучкості підприємства та удосконалення методичного забезпечення оцінки гнучкості підприємства.

Література

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
2. Васильев В. Н. Организационно-экономические основы гибкого производства / В. Н. Васильев, Т. Г. Садовская. – М. : Вышш. шк., 1988. – 272 с.
3. Организационно-технологическое проектирование ГПС / под общ. ред. С. П. Митрофанова. – Л. : Машиностроение, Ленингр. отд-ние, 1986. – 294 с.
4. Авдеенко В. Н. Производственный потенциал промышленного предприятия / В. Н. Авдеенко, В. А. Котлов. – М. : Экономика, 1989. – 209 с.
5. Блехерман М. Х. Гибкие производственные системы: Организационно-экономические аспекты : монография / М. Х. Блехерман. – М. : Экономика, 1988. – 219 с.
6. Проскуряков А.В. Гибкость производственных систем: методология анализа и оценки / А. В. Проскуряков, В. Ф. Кравченко, Ю. С. Казак // Вестник машиностроения. – 1986. – № 7. – С. 8–10.
7. Самочкин В. Н. Гибкое развитие предприятия: анализ и планирование / В. Н. Самочкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2000. – 376 с.
8. Анчишкин А. И. Наука. Техника. Экономика. / А. И. Анчишкин. – М. : Экономика, 1986. – 384 с.
9. Экономическая стратегия фирмы : учебн. пособие / под ред. А.П. Градова. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб : Специальная литература, 1999. – 589 с.
10. Стивенсон В. Дж. Управление производством / В. Дж. Стивенсон. – М. : БИНОМ; Лаборатория базовых знаний, 2002. – 928 с.
11. Heizer J., Render B. Operations management. New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2006. 809 p.
12. Hill T. Operations management. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 832 p.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1140 с.
14. William Collins Webster's New Twentieth Century Dictionary. The World Publing Company; 2nd edition, 1979. 2129 p.
15. Oxford dictionary of Business and Management. Oxford: OU Press, 2006. 568 p.
16. Ерфорт І. Ю. Формування гнучкого цінового механізму підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.06.01 / І. Ю. Ерфорт / Інститут економіки промисловості. – Донецьк, 2005. – 20 с.
17. Коробецький Ю. П. Імітаційні моделі у гнучкому виробництві : монографія / Ю. П. Коробецький, С. К. Рамазанов. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 280 с.
18. Мазалов Н. Е. Экономика производства и применения средств гибкой автоматизации / Н. Е. Мазалов. – СПб : Изд-во СПб УЭФ, 1996. – 159 с.

References

1. Smit A. Issledovanie o prirode i prichinah bogatstv narodov. Moscow, Socekgij, 1962, 684 p.
2. Vasilev V.N., Sadovskaya T.G. Organizacionno-economicheskie osnovy gibkogo proizvodstva. Moscow, Vyshaya shkola, 1988, 272 p.
3. Organizacionno-technologicheskoe proektirovanie GPS. Ed. by S.P. Mitrophanova, Leningrad, Mashinostroenie, 1986, 294 p.
4. Avdeenko V.N., Kotlov V.A. Proizvodstvenniy potencial promyslennogo predpriyatiya. Moscow, Ekonomika, 1989, 209.
5. Blekherman M.X. Gibkie proizvodstvennie sistemy: Organizacionno-ekonomicheskije aspekty. Moscow, Ekonomika, 1988, 219 p.
6. Proskuryakov A.V., Kravchenko V. F., Kazak Y.S. Gibkost proizvodstvennyh sistem: metodologiya analiza i ochenki, Vestnic mashinostroeniya, 1986, No. 7, pp. 8-10.

7. Samochkin V.N. Gibkoe razvitie predpriyatiya: analiz i planirovanie. Moscow, Delo, 2000, 376 p.
8. Anchishkin A.I. Nauka. Tekhnika. Ekonomika. Moscow, Ekonomika, 1986, 384 p.
9. Ekonomicheskaya strategiya firmy: uchebnoe posobie. Ed. by A.P. Gradova. Sankt-Peterburg, Specialnaya literarura, 1999, 589 p.
10. Stivenson V.J. Upravlenie proizvodstvom. Moscow, BINOM, 2002, 928 p.
11. Heizer J., Rendre B. Operations management. New Jersey, Pearson Prentice Hall, 2006, 809 p.
12. Hill T. Operations management. New York, Palgrave Macmillan, 2005, 832 p.
13. Velykiy tlumachniy slovník suchasnoi ukrainskoi movy. Ed. by V.T. Busel. Kyiv, VTF "Perun", 2001, 1140 p.
14. Webster's New Twentieth Century Dictionary. William Collins, The World Publing Company; 2nd edition, 1979, 2129 p.
15. Oxford dictionary of Business and Management. Oxford, OU Press, 2006, 568 p.
16. Erfort I.U. Formuvannya gnuchkogo cinovogo mekhanizmu pidpriemstva: avto-ref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ekon. nauk.: spec. 08.06.01. Donetsk, Institut ekonomiki promyslovosti, 2005, 20 p.
17. Korobeckiy Y.P., Ramazanov S.K. Imitatsiyini modeli u gnuchkomu vyrobnyctvi. Luhansk, Vydavniectvo SNU im. V. Dalya, 2003, 280 p.
18. Mazalov N. E. Ekonomika proizvodstva i premeneniya sredstv gibkoy avtomatitsii. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo SPb UEF, 1996, 159 p.

Надійшла 28.11.2014; рецензент: д. е. н. Лук'яненко Д. Г.